

Зіставна характеристика концептів „precipitation” та „опади” в англійській та українській мовах: когнітивний аспект

Впродовж останніх двох тисячоліть у сучасній лінгвістиці відбувся корінний переворот від дослідження різних за характером одиниць як певної множини семантично інтерпретованих синтаксичних об'єктів до аналізу природної мови як концептуальної системи. Ці зрушення в парадигмі наукових досліджень набувають антропоцентричної орієнтації, в основі якої знаходиться людина як носій мови. Водночас намітилося подальше зближення лінгвістики з теорією пізнання й тими гуманітарними науками, які тієї чи іншої мірою стосуються вивчення назрілих проблем когнітивізму, психології, соціології, лінгвокультурології і т. д. Тому сучасне висвітлення назрілих питань смислу і значення мовного знака докорінно відрізняється від традиційної семантичної теорії.

Відповідно до останніх тенденцій розгляду в лінгвістиці цих термінів смисл мовного знака є складовою частиною концептуальної системи.

Спираючись на гіпотезу про концептуальну природу смислу та, аналізуючи смислові відношення в тому вигляді, в якому вони реалізуються в певній концептуальній системі, Р.І Павільоніс дає їй визначення як сукупності певних уявлень людини про світ. Поняття концептуалізації трактується ним як „процес пізнання людини, який полягає у розвитку її вміння орієнтуватися у світі в найширшому розумінні цього слова, як процес утворення смислів або концептів про об'єкти пізнання і як процес накопичення інформації про них”[3; 101-102]. Поняття „концепт” або „смисл” трактується Р.І. Павільонісом як „інформація відносно актуального або можливого стану справ у світі”[там само]. Таке визначення концепту підтверджує когнітивну природу мови і дозволяє

трактувати цей термін як певну нейтральну інформацію, що поєднує у собі суб'єктивний та об'єктивний чинники.

За своєю природою мислення людини передбачає два фактори – наявність незалежного від неї матеріального світу, який вона відображає, з одного боку, а з іншого – вербальні засоби його відображення. Природна мова є засобом виявлення структури мислення певного її носія, і вона сприяє реконструкції його свідомості. Реальна дійсність відображається у свідомості людини, у процесі мислення як накопичення різних за характером та обсягом знань про цю дійсність, репрезентовано в матеріально виражених одиницях мови, які дають змогу людині оперувати відповідними вербалізованими структурами мислення. Одним із компонентів, який опосередковує цей процес, і є *концепт*.

У вигляді слів та словосполучень мовні вирази можуть відображати будь-які концепти й відношення між ними. Лексико-семантична структура слова існує у свідомості людини і може бути представлена як концепт, а закладені в ньому компоненти відображають певну множину властивостей, явищ або предметів реального світу. При цьому вербалізоване знання є єдиним засобом вираження концепту.

Концепти, будучи одиницями етнокультурної інформації, відображають світ національного сприйняття предметів та понять, які позначає мова. Тому Ю.С.Степанов називає їх згустками „культури у свідомості людини; це те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини... Концепт – головна комірка у ментальному світі людини”[4; 40].

Відповідно до теорії Д.С.Ліхачова, концепт існує не для самого слова, а для його окремого значення, яким ми оперуємо в письмовому чи усному мовленні, бо охопити значення у всій його алгоритмності людина просто не встигає, інколи не може, а деколи інтерпретує його по-своєму (в залежності від освіти, власного досвіду, приналежності до певної сфери, професії і т.д. [1; 9].

Концепти як ідеальні утворення кодуються у чуттєво-образних уявленнях, система яких утворює так звану концептуальну картину світу. Кожен соціум

володіє своїми специфічними константами, котрі відрізняють національні культури та мови.

Світ концептуальних уявлень про предмети і поняття пронизаний етнопсихологічними особливостями поведінки людей, специфічними сценаріями поведінки. Так, наприклад, важко передати англійською мовою українське поетичне порівняння дівчини з однією із різновидів сосни, яка росте в Карпатах: „Стан твій ніжний, *смерековий...*”, оскільки цей концепт повністю зрозумілий навіть не всім українцям, а тільки представникам певного західного регіону, які мають свої власні етнокультурні концепти. В свою чергу українській нації не зрозумілим є концепт „the American Dream”, оскільки він є притаманним для менталітету американців: ”The American dream is extremely important to the culture of the USA, where achievement is the outcome of opportunity” (from the newspapers).

Метою даної статті є виявлення структур концептів „precipitation” та „опади” в англійській та українській лінгвокультурах через компонентний аналіз ядерних лексем концептів і через аналіз синонімів та сполучуваності ключових слів. А також дослідити чи практично будь-який концепт може бути точно перекладений в іншому вербальному „упакуванні”.

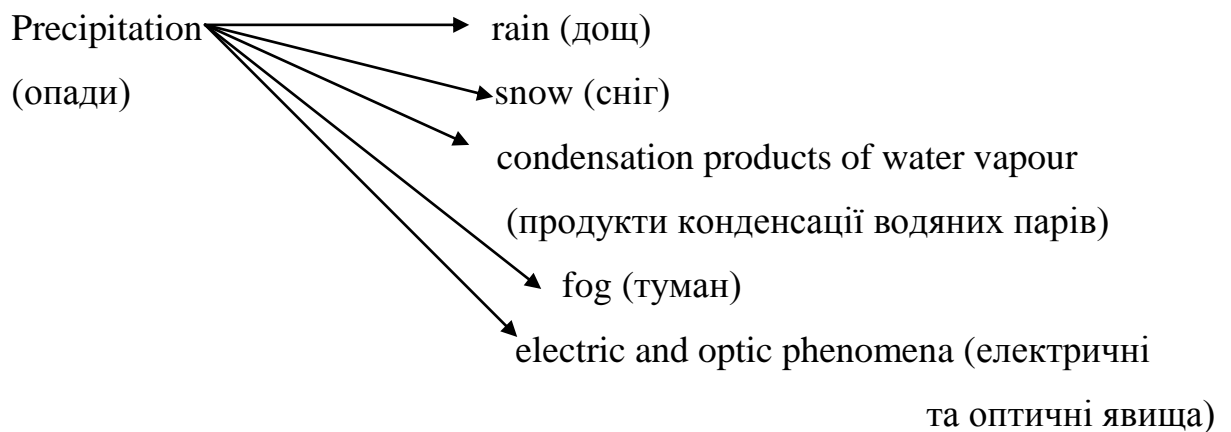
Вибір в якості матеріалу двомовного співставлення метеорологічної лексики зумовив той факт, що дана лексика належить в основному до найдавніших пластів мови і представляє собою своєрідне відображення фрагментів пізнання природи європейцями. Такий підхід, на наш погляд, покаже нові грані дослідження української та англійської мов у діалектичному колі розбіжностей в межах даної концептосфери.

Описуючи структури концептів „precipitation” та „опади”, ми опираємось на теорію, запропоновану Р.М.Фрумкіною, в якій розрізняємо ядро та периферію концепту. Ядро – це словникові значення тієї чи іншої лексеми. Матеріали тлумачних словників (Великий тлумачний словник сучасної української мови, Oxford Advanced Learner’s Dictionary) та словників синонімів досліджуваних мов (Словник синонімів української мови, Webster’s Collegiate Thesaurus) надали нам можливість у плані розкриття змісту концепту, вияв специфіки його мовного

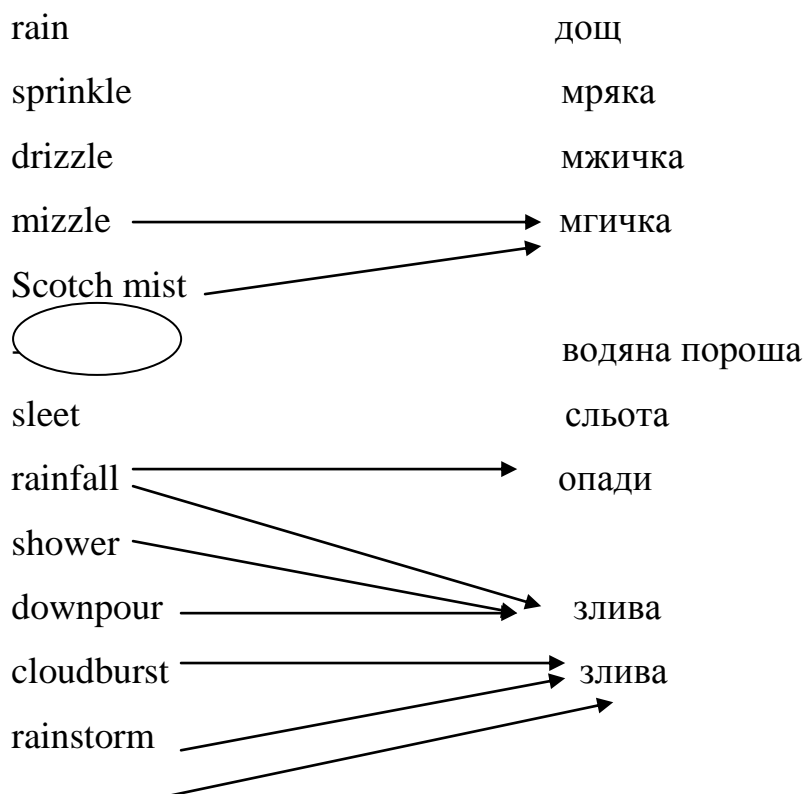
вираження. Периферія – це суб’єктивний досвід, різні прагматичні складові лексеми, асоціації, залучені прислів’я та приказки.

Схематично структуру концепту можна зобразити у вигляді кола, в середині якого знаходиться ядро, а навколо – лексеми, які формують периферію.

Досліджувані нами концепти „precipitation” та „опаді” мають складну будову, оскільки вони налічують у своїй структурі декілька підконцептів:

Розглядаючи структуру підконцепта „rain” („дощ”), виділимо лексичні одиниці, які утворюють зону ядра, і, які в певній мірі можна вважати еквівалентними за їхньою семантикою:

downfall

the wet

the rains

squall

thunderstorm

hail

шквал

гроза

град

Слід зауважити, що лексема водяна пороша, яка вживається рідко у розмовній українській мові, не має еквіваленту в англійській мові, а перекладається описово: "to rain or let fall in fine, mistlike drops"[10; 384].

Сучасні мовні відповідності англійського слова shower містять у собі багато спільного. Так, в українській та англійській мовах за досліджуваними лексемами закріплено по декілька значень, перше з яких в цілому співпадає. Порівняймо:

shower

злива

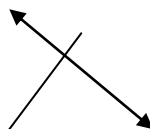
1) a short period of rain or snow;

1) дуже сильний короткочасний

2) a device that produces a spray

дощ;

of water for washing;

2) велика кількість того,

що падає, сиплеться із

неперервним потоком

(кількість світла, звуків)

3) a party at which presents are given

3)

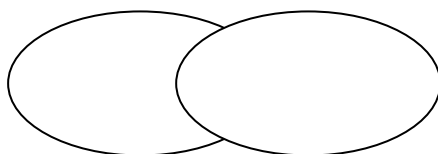

to a person esp. a woman about

to get married or have a baby.

З цього прикладу видно, що значення 1 співпадає в обох мовах; значення 2 є абсолютно різним, а 3 – не існує в українській мові.

Графічно співставлення даних лексем можна зобразити так:

пересікання значень

Пересікання (накладання) лексичних значень не відноситься до широко розповсюдженого явища у мовознавстві. Це відноситься до тих слів, які „виросли” із одних архетипних концептів, але з часом змінили свою семантику, зберігаючи при цьому ядерні семи концептуального прототипа.

До периферії належать ті лексичні одиниці, сталі вирази та словосполучення, які ввійшли до певної мови завдяки менталітету та світогляду народу. Еквівалентними для обох мов (української та англійської) є вираз acid rain=кислотний дощ, а от українське словосполучення курячий (сліпий) дощ неможливо перекласти англійською мовою, оскільки концепт „куряча сліпота” є характерним для менталітету українців, і він позначає явище невидимості дощу. Англійського прямого еквіваленту для цього словосполучення не існує. Натомість, в англійській мові існує стійке словосполучення to be as right as rain („бути здоровим”), яке важко перекласти дослівно українською мовою навіть описово. Порівняння здоров’я із дощем є специфічним лише для певного народу і вважається етнокультурним концептом. Цікавими у плані змісту є наступні фразеологізми, які звучать по-різному у двох досліджуваних мовах:

1) to rain cats and dogs;	1) лити як з відра;
2) to save money for a rainy day;	2) зберігати гроші на чорний день;
3)	3) пороти, косити дощем.

Розходження у значеннях лексем відноситься до відтінків значень, пов’язаних з під концептом „rain”. Наприклад, у словнику української мови відмічені такі відтінки другого значення слова: злива₂ перен.// „про прояву, створення у великій кількості світла, звуків і т.д.” (злива світла, звуків, сміху), а також „про виникнення різноманітних почуттів, думок” – злива почуттів[7; 589]. В англійській ж мові неможливо дослівно це перекласти як shower of light, оскільки лексема shower не має такого відтінкового значення.

Одним із найголовніших факторів, які впливають на мовне розмежування є природа. Це перш за все внутрішні умови життя людей, включаючи кліматичні, географічні особливості, флору, фауну і т.д., які по-різному відображені у мовах.

Наприклад, у реченні типу: “Other countries have a climate, In England we have weather”(from newspapers). Жителі Лондона не сприймають значення лексем „climate” та “weather” як синонімічні, якими вони є згідно словникового тлумачення:

Climate: the regular pattern of weather conditions (temperature, amount of rain, winds) of a particular place [10; 248].

Weather: the condition of the atmosphere at a certain place and time with reference to temperature and the presence of rain, wind [10; 1336].]

Завдяки нестійким та мінливим кліматичним умовам, характерним для Англії (часті дощі, змінені сонячним промінням), лексема weather прирівнюється до дощової, несприятливої погоди, в той час як інші країни та народи мають стабільний клімат, притаманний відповідним порам року.

Говорячи про кліматичні та географічні особливості, розглянемо структуру під концептів „snow” та „сніг”, їх трактування та сприйняття українською та англійськими націями. Хрестоматійними є приклади великої кількості найменувань снігу у мові ескімосів (близько 60 імен). Холодні кліматичні умови та велика кількість снігових опадів, спонукали до утворення багатьох назв снігу (“...The Eskimo live not only in Alaska but in the area from Siberia to Greenland”). Що ж стосується української та англійської мов, то в них існує лише декілька назв снігу, які ще й не завжди є еквівалентними:

snow	сніг
sleet	сльота
slush	талий сніг
first snow	пороша
newly-fallen snow	понова
	сипучка
snowstorm	сніговій
	хуртовина
	хурделиця
snowflake	сніжинка
	

snow (cocaine, heroin)

З поданого списку синонімів, які утворюють ядерний пласт під концепту „сніг” видно, що лексеми понова (сипучка) у значенні „розсипчастий сніг, який щойно випав і не злігся” [5; 1339] не мають еквівалентного перекладу англійською мовою.

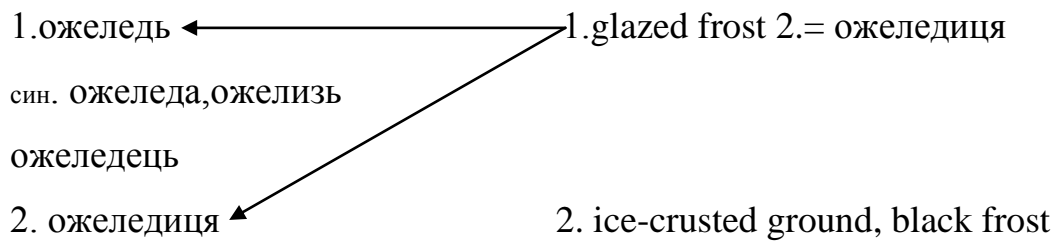
Ці слова мають своєрідну внутрішню форму, пов’язану із вказуванням на такі семантичні ознаки, як „новий”(понова), „сипати”(сипучка). Слід зазначити, що слово *сипучка* тільки в одному із значень співпадає з українським словом пороша. Порівняймо: сипучка_{розм.} ”розсипчастий сніг, який тільки що випав і не злігся”; „сипучка₂ „що-небудь сипке”[7; 197].

Цікавою для порівняння є наступна підгрупа метеорологічної лексики, яка утворює ядерну частину під концепту „продукти конденсації водяних парів”: туман (мряковина, імла, мла), іній (наморозь, паморозь), роса, ожеледь, ожеледиця = fog (mist/ haze, smog), hoarfrost, white frost, black frost, dew, glazed frost, ice crusted ground.

Сучасне вживання слів ожеледь і ожеледиця не можна вважати абсолютними синонімами, як в українській так і в англійській мовах; між цими лексемами існують певні семантичні відмінності. Доведено, що синоптики словами ожеледь та ожеледиця називають різні атмосферні явища. В одному випадку замерзають переохолоджені краплини дрібного дощу, в наслідок чого предмети покриваються шаром льоду. Це явище в українській мові називається ожеледь, а в англійській мові перекладається дане слово описово – glazed frost. Ожеледиця ж це – шар льоду на земній поверхні, що утворюється після дощу або відлиги при зниженні температури (англійський описовий переклад ice crusted ground).

Відмічені семантичні розбіжності цих пар слів вже вийшли за рамки професійних кіл синоптиків в результаті їх частого вживання. Розмежування цих понять чітко існує в українській мові через їхнє регулярне вживання в засобах масової інформації. Наприклад, „...завтра у північно-східній частині країни сніг, мокрий сніг, хуртовини, слабка ожеледь... На дорогах ожеледиця”(із газет).

Англійська мова не є такою ж багатою на синоніми до даної групи лексики, через відсутність холодних морозних зим та низьких щодо температури кліматичних умов. Порівняймо:

Цікавим з погляду семантики є під концепт „туман”, який ми виділили окремим підрозділом підконцепту „продукти конденсації водяних парів”.

Наприклад, Oxford Advanced Learner’s Dictionary відмічає такі значення та відтінки значень синонімів до слова fog:

Fog: is the thickest and occurs during cold weather: Dense fog made driving conditions hazardous.

Haze is thin and occurs in hot weather or because of smoke: Heat shimmered in a haze over the sea.

Smog is an unhealthy mixture of smoke and fog in the air of many cities.

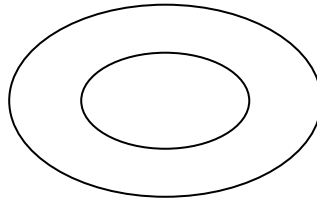
Але існує й ще одне значення іменників fog, haze₂ = unable to think and understand clearly; to be in a fog: I’m in a complete fog about computer technology [8; 348].

Набагато цікавішою в плані порівняння є українська лексема *туман*, семантичний зміст якої значно багатший, ніж в англійській мові. Наприклад, СУМ виділяє такі значення і відтінки значень цього слова, які і складають специфіку українського слова: туман₁// „утворювана спеціальними машинами маса завислих у повітрі крапельок якої-небудь речовини” (масляний туман); 1// „скупчення пари, диму і т.д. в приміщенні”; 4 розм. „іній або найдрібніші крапельки роси на металевій, дерев’яній та інших поверхнях, що з’являються від холоду (кайло вкрилося туманом); 4// „сизий пилок (на плодах, рослинах)”. Далі СУМ відмічає ще два значення у лексемі туман, які відносяться до розмовних за сферою вживання і групі pluralia tantum за граматичною характеристикою: тумани_{5розм.} „те саме, що дурень” (такі всі тумани); тумани_{6розм.} „сорт кавунів” [8].

Слід звернути увагу і на властивості наголосу в останніх двох лексико-семантичних варіантах українського *туман*, який допомагає в даному випадку розпізнати зміст. Таким чином, семантика української лексеми є ширшою, ніж англійського слова *fog*: співпадають тільки два значення слів:

1. a thick cloud of tiny drops of water close to or just above land and sea;	1. найдрібніші крапельки роси, що з'являються на поверхні;
2. unable to think or understand clearly.	2. те, що заважає ясно бачити, розуміти.

Вважаємо, що лексеми *туман* та *fog* знаходяться у відношеннях включення, тобто в значенні слова *туман* (укр. мова) є набагато більше сем, ніж в значенні слова-відповідника іншої (англ.) мови. Графічно ми можемо зобразити це наступним чином:

Як видно з даного рисунка більшу площину займає українська лексема *туман*, вона ж і поглинає значення англійського слова *fog*.

Розглядаючи структуру підконцепту “electric and optic phenomena”, зауважимо, що ядро утворюють лише декілька лексем: *rainbow*, *thunder*, *thunderstorm*, *lightning* (українські відповідники - веселка, грім, блискавка).

Оскільки лексичні значення слів *thunder* та *грим* співпадають, крім фразеологічного вислову *like a bolt from the blue* = як грім серед ясного неба, які утворюють периферію даного підконцепту, то ці лексеми знаходяться у відношеннях часткового співпадіння за своєю семантикою. Цікавим за кількістю варіантів є лексема *lightning*, яка має більше значень в українській мові у порівнянні з англійською мовою:

1) a flash of brilliant light in the sky produced by natural electricity	1) видимий шлях іскрового розряду атмосферної електрики в повітрі, що буває під час грози.

passing between clouds
or from clouds to the ground.

Idioms: lightning never strikes twice;

To be as quick as lightning;

3)

4)

[10; 691]

2) блискавка_{2перен.розм.} - вид

стіни газети невеликого

розміру, яка випускається

терміново і висвітлює

головні питання;

3) довга механічна застібка;

4) графічне позначення

небезпеки ураження

електричним струмом.

[5; 87]

Отже, лексичні значення слів та їх компонентів є основою для формування смислового змісту, які є завжди різними у різних людей та мовних колективів. Розмежування лексичних значень та змісту слів, які належать до складу концептів „precipitation” та „опади” є принциповими, оскільки ці дві категорії по-різному відображають знання про предмети і способи їх лінгвістичного конструювання. Структура лексичних значень слів тяжіє до моделювання універсальних концептів загальної когнітивно-семантичної сфери засобами національно-мовних систем.

Показником лексико-семантичних розбіжностей співставлених слів (в межах концептів “precipitation” та „опади”) є об’єм та зміст сем, їх модифікація та сполучуваність. Ми встановили такі типи лексико-семантичних відповідностей як часткове співпадіння між лексемами підконцептів shower = злива, snow = сніг, lightning = блискавка (зокрема, відношення пересікання значень) та відношення включення однією лексемою іншою типу туман – fog.

Практично кожен із досліджуваних нами концептів може бути перекладений однією мовою на іншу і бути репрезентованими в іншому вербальному „упакуванні”. Якими б близькими не здавалися концепти, а значить і їх лінгвістичні двійники (слова) різних культур, вони, ймовірно, будуть

перебувати швидше у відношенні пересікання, але рідко повного співпадіння значень; це такі ключові поняття як rain-дощ, snow-сніг, fog-туман, thunder-грім. Звичайно, універсальність сем і їх комбінація дозволяють моделювати будь-які значення і перекласти ті чи інші явища природи описово, але пізнати чи оцінити той чи інший концепт іншої культури можливий лише при зануренні в іноземну концептосферу, знаючи і сприймаючи її як свою.

Досліджуючи концептосфери двох мов (української та англійської) за допомогою слів, слід зауважити, що значення не є однаковими у цих мовах (туман – fog) і, мови не тільки відрізняються формою вираження цих значень. Значення, в яких класифікується досвід української та англійської націй, є культурно детермінованими, що пояснюється етнонаціональними розмежуваннями когнітивних світосприймань.

Література

1. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. – 1993. - №1.
2. Манакин В.Н. Сопоставительная лексикология. – К.: Знання, 2004. – 326с.
3. Павиленис Р.И. Проблема смысла: современный логико-философский анализ языка. – М.: Мысль, 1983. – 286с.
4. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М., 1997 – 992с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.: Ірпінь, 2005.
6. Словник синонімів української мови: В 2т. – К., 1999 – 2000.
7. Словник української мови: В II т. – К., 1970 – 1960.
8. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. – Oxford University Press, 1995.
9. Webster's Collegiate Thesaurus. – Merriam Webster Inc., 1976.

10. Webster's Ninth New Collegiate Dictionary. – Springfield, Massachusetts, USA, 1985.